

ISSN 2311-4932

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний політехнічний університет

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА

Серія: ІСТОРІЯ

Збірник наукових праць

Виходить двічі на рік

Заснований у березні 2002 року

Випуск 42. 2020 (березень)

Одеса
«Екологія»
2020

УДК 94(477)(082)

Засновник: Одеський національний політехнічний університет

Сорок другий збірник «Інтелігенція і влада» серії «Історія» містить статті, в яких на основі архівних матеріалів, періодичної преси та інших джерел висвітлюються малодосліджені питання діяльності інтелігенції та владних інституцій України різних епох, зокрема нової та новітньої доби, науково-педагогічної діяльності, міського самоврядування та адміністративно-го управління, політики влади щодо інтелігенції; постаті видатних представників української інтелігенції; історіографії та джерелознавства.

Збірник призначений для науковців, аспірантів, студентів історичних спеціальностей, краєзнавців, музейних працівників та всіх, хто цікавиться історією України.

Свідцтво про державну реєстрацію збірника «Інтелігенція і влада» серії КВ № 7326 від 21.05.2003 р.
Визнаний фаховим Постановами президії ВАК України № 2-05/1 від 19.01.2006 р., № 1-05/2 від 10.03.2010 р., № 1021 від 7.10.2015 р.

ISSN 2311-4932.

Збірник індексується зарубіжними наукометричними та іншими базами даних:

Російський індекс наукового цитування (РІНЦ);
Бібліографічна база даних Slavic Humanities Index;

Міжнародна пошукова система «Google Scholar».

Збірник також представлено в національних базах і бібліотеках:

Загальнодержавний репозитарій «Наукова періодика України»;

Загальнодержавна база даних «Україніка наукова» (реферативний журнал «Джерело»)

Рекомендовано до друку вченою радою Одеського національного політехнічного університету. Протокол № 9 від 11.01.2020 року.

Наша адреса: кафедра історії та етнографії України, Одеський національний політехнічний університет, проспект Т. Г. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, тел.: (048) 705-83-14, (048) 705-84-04; e-mail: inteligencia.i.vlada@gmail.com

© Одеський національний політехнічний університет, 2020

Головний редактор:

Г. І. Гончарук, д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України

Редакційна рада:

Г. О. Оборський, д-р техн. наук, проф., заслужений працівник освіти України, ректор (Одеський національний політехнічний університет, Україна);

В. М. Даниленко, д-р іст. наук, проф., член-кореспондент Національної академії наук України, заслужений діяч науки і техніки України (НАН України, м. Київ, Україна);

В. М. Хмарський, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

В. Л. Цубенко, д-р іст. наук, проф. (Одеська державна академія будівництва та архітектури, Україна)

Редакційна колегія:

О. А. Бачинська, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

Т. Г. Гончарук, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

І. С. Гребцова, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

Н. М. Діанова, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

В. Г. Кушнір, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, Україна);

Анатолій Петренко, д-р іст. наук, проф. (Молдавський державний університет, Молдова);

Агнешка Савіч, д-р іст. наук, проф. (Університет Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Рецензенти:

Ю. В. Котляр, д-р іст. наук, проф. (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна);

М. І. Михайлуца, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний морський університет, Україна);

І. С. Міронова, д-р іст. наук, проф. (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна)

УДК 94(477)

Н. Д. Краснянська**ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ 1950–1960-х років****Краснянська Наталія Дмитрівна**, ст. викладач кафедри українознавства та соціальних наук, e-mail: krasnyanskaya 123@ ukr.netОдеський державний екологічний університет,
вул. Львівська 15, м. Одеса, 65016, Україна**АНОТАЦІЯ**

Стаття розкриває період хрущовської «відлиги» після смерті Сталіна та розвінчання його культу, які створили передумови для лібералізації суспільно-політичного та культурного життя країни. Дисидентський рух — це виступ проти комуністичного тоталітарного режиму, протистояння офіційній ідеології й політиці. Його поява стала визначною подією в інтелектуальному житті України

і привернула увагу всього світу. В період «відлиги» діяльність дисидентів стає більш активною. Серед дисидентів були: І. Дзюба, С. Караванський, В. Чорновіл, І. Драч, В. Мороз, Є. Сверстюк, П. Григоренко, Л. Лук'яненко та інші. В умовах комуністичного режиму дисиденти зазнавали жорстоких переслідувань (обмежування у виборі професії, ув'язнення, забороту до психіатричних лікарень). У статті проаналізовано особливості формування української опозиції радянському режимові на півдні Української РСР, розвитку боротьби за національну ідею нечисленних підпільних груп, окремих дисидентів, а також впливу їхньої діяльності на суспільну свідомість мешканців півдня України в означений історичний період.

Ключові слова: тоталітаризм, лібералізація, десталінізація, відлига, інтелекція, шістдесятники, опозиційний рух, дисиденти, національна свідомість.

Н. Д. Краснянская

ДИССИДЕНТСКОЕ ДВИЖЕНИЕ НА ЮГЕ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1950–1960-х ГОДОВ

Краснянская Наталья Дмитриевна, ст. преподаватель кафедры украиноведения и социальных наук, e-mail: krasnyanskaya 123@ ukr.net

Одесский государственный экологический университет,
ул. Львовская 15, г. Одесса, 65016, Украина

АННОТАЦИЯ

Статья раскрывает период хрущевской «оттепели» после смерти Сталина и развенчания его культа, которые создали предпосылки для либерализации общественно-политической и культурной жизни страны. Диссидентское движение — это выступление против коммунистического тоталитарного режима, противостояние официальной идеологии и политике. Его появление стало значительным событием в интеллектуальной жизни Украины и обратило внимание всего мира. В период «оттепели» деятельность диссидентов становится более активной. Среди диссидентов были: И. Дзюба,

С. Караванский, В. Чорновил, И. Драч, В. Мороз, Е. Сверстюк, П. Григоренко, Л. Лукьяненко и многие другие. В условиях коммунистического режима диссиденты подвергались жестоким преследованиям (ограничение в выборе профессии, арест, заключение в психиатрические больницы). В статье проанализированы особенности формирования украинской оппозиции советскому режиму на юге Украинской ССР, развитие борьбы за национальную идею немногочисленных подпольных групп, отдельных диссидентов, а также влияния их деятельности на общественное сознание жителей юга Украины в указанный исторический период.

Ключевые слова: *тоталитаризм, либерализация, десталинизация, оттепель, интеллигенция, шестидесятники, оппозиционное движение, диссиденты, национальное самосознание.*

N. D. Krasnyanskaya

DISSIDENTIAL MOVEMENT IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 50–60 YEARS

Krasnyanskaya Natalia Dmitrievna, Art. Lecturer, Department of Ukrainian Studies and Social Sciences, e-mail: krasnyanskaya 123 @ ukr.net

Odesa State Ecological University,
st. Lviv 15, Odesa, 65016, Ukraine

ABSTRACT

The article reveals the period of the Khrushchev «thaw» after the death of Stalin and the debunking of his cult, which created the prerequisites for the liberalization of the country's socio-political and cultural life. The dissident movement is a protest against the communist totalitarian regime, a confrontation with official ideology and politics. His appearance was a significant event in the intellectual life of Ukraine and drew the attention of the whole world. During the «thaw», the activities of dissidents become more active. Among the dissidents were: I. Dzyuba, S. Karavansky, V. Chornovil, I. Drach, V. Moroz, E. Sverstyuk, P. Grigorenko, L. Lukyanenko and others. Under the conditions of the communist regime, dissidents were brutally persecuted (restrictions on the choice of profession, arrest, imprisonment in mental hospitals). The article analyzes the features of the formation of the Ukrainian opposition to the Soviet regime in the south of the Ukrainian SSR, the development of the struggle for the national idea of a few underground groups, individual dissidents, as well as the impact of their activities on the public consciousness of the inhabitants of southern Ukraine in the specified historical period.

Key words: *totalitarianism, liberalization, destylization, thaw, in-telligentsia, sixties, opposition movement, dissidents, national identity.*

Дослідження опозиційного руху в Україні в другій половині 1950–1960-х рр. має важливе значення, оскільки це яскравий приклад прагнення українського народу до державної незалежності та протесту проти існуючої політичної системи. Українська інтелігенція доби «відлиги» — це ядро дисидентського руху та руху шістдесятників, учасники якого взяли на себе відповідальну і ризиковану на той час місію відродження національної культури та гуманізації і демократизації державно-політичної системи. Актуальність даного дослідження ви-

значається також недостатньою розробкою порушеної теми в науковій літературі. Різним аспектам історії опозиційного руху в Україні присвятили наукові роботи: А. Русначенко, В. Баран, Г. Касьянов, Ю. Курносов, О. Бажан, Ю. Кравченко, Б. Захаров, Л. Ведмідь та інші українські історики. Г. Касьянов першим використав у своїй праці «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х–1980-х років» [1] недоступні раніше архівні матеріали. У ній він ретельно досліджує й детально аналізує розвиток руху опору інтелігенції кінця 1950-х — середини 1980-х років. Однак у цій роботі автор висвітлює тему-тику саме інтелігентського руху національно-демократичного спрямування, оминаючи або применшуючи роль інших дисидентських течій.

Найбільш повним дослідженням історії українського дисидентського руху є монографія А. Русниченка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років» [2]. У ній акцентовано увагу на національному, культурницькому, правозахисному й робітничому рухах в Україні середини 1950-х — початку 1990-х років. Автор демонструє спадкоємність і безперервність українського національного руху, який відіграв значну роль у здобутті Україною незалежності. У роботі використані малодоступні і невідомі джерела. Книга також містить цікаву й дуже показову добірку джерел з історії руху опору, репресій тощо. У співавторській праці Ю. Данилюка і О. Бажана «Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.)» [3] висвітлюється історія різних дисидентських течій в Україні: український національний рух, кримсько-та-тарський рух за повернення на батьківщину, єврейський рух за еміграцію, релігійні рухи тощо. Монографія побудована на великій кількості джерел і містить багато інформації, надається хроніка подій. Праця Б. Захарова «Нарис історії дисидентсько-го руху в Україні (1956–1987 роки)» [4] висвітлює історію шість-десятиництва, дисидентського руху в Україні. Автор намагається визначити місце дисидентського руху в історичному процесі, розглянути культурологічні аспекти цього явища, дослідити увесь спектр дисидентських напрямків і течій, що існували

в Україні в цей період. Проблемам українського національного руху, інакомислення та ідеологічним репресіям в УРСР 1950–1980-х рр. присвячено низку публікацій: В. Литвина [5],

Г. Гончарука, А. Нагайцева [6], Ю. Котляра [7], Ю. Зайцева [8], С. Цвілюка [9], М. Брегеда [10]. Серед публікацій слід виділити роботу Г. Гончарука і О. Нагайцева, присвячену боротьбі українських патріотів за самостійну державу в 1965–1974 рр. Приділена увага аналізу етнічних сил і їх ролі в майбутньому утворенні Української незалежної держави. Висвітлено позитивний вплив українського повстанського руху на свідомість та поведінку українців [6]. Проявам боротьби за національну ідею на півдні України в другій половині 50-х — середині 60-х рр. XX ст. присвячена стаття Д. Шпака «Прояви боротьби за національну ідею на Півдні України в другій половині 50-х — середині 60-х рр. XX ст. [11]. У статті розкриваються особливості формування проявів національної української опозиції радянському режиму на півдні Української РСР, розвитку боротьби за національну ідею нечисленних підпільних груп, окремих дисидентів, а також питання впливу їх діяльності на суспільну свідомість жителів південного регіону України. Зроблено висновки, що в регіоні мали місце помітні прояви боротьби за національну ідею і в цілому українським національним нелегальним групам і окремим активістам досліджуваного періоду був властивий певний радикалізм у вирішенні тактики боротьби.

Мета статті — розкрити боротьбу дисидентського руху на півдні України радянському режимові й представити історичні факти, які засвідчують про неодноразові спроби окремих активістів і підпільних груп проведення пропагандистської діяльності для впровадження у свідомість радянської громадськості досліджуваного регіону національних ідей.

У період правління М. Хрущова розпочався новий етап протистояння українського населення тоталітарній системі. «Від-лига» була викликана не лише особистим бажанням М. Хрущова чи збігом обставин. Нагальних змін вимагало саме життя. Західний світ вступав в еру тотальної модернізації, пов'язаної з науково-технічною революцією. «Змагання двох систем» вимагало нових темпів, нових імпульсів у розвитку радянського суспільства, прискорення економічного поступу, підвищення життєвого стандарту. В інтересах самозбереження тоталітарної системи було проведено реформування певних її компонентів і структур, звільнення від тягара надцентралізму, майже повної самоізоляції та духовної скутості. До цього ще додавалися суто

суб'єктивні прагнення частини партійно-державної бюрократії через усунення сталіністів від влади задовольнити власні владні амбіції [12, с.457]. У цей період розгорнувся український національно-визвольний рух, який спирався на традиції УНР, опору інтелігенції та стихійних селянських виступів 20–30-х рр. XX ст., тривалі боротьби ОУН-УПА проти тоталітарних режимів у 40-х — першій половині 50-х рр. XX ст. Піднесенню українського національного руху значною мірою сприяло здійснення вищим політичним керівництвом певних кроків із лібералізації країни. Повернення з в'язниць, таборів і заслання десятків тисяч активних учасників ОУН-УПА, членів їх сімей, незаконно депортованих у східні та північні райони країни, реабілітація численних представників української інтелігенції, засуджених у перші десятиріччя радянської влади. Не випадково, рапортуючи про викриття в Україні в другій половині 50-х рр. XX ст. близько двохсот націоналістичних

й антирадянських груп, Комітет державної безпеки при РМ УРСР в особі його голови В. Нікітченка зазначав, що близько 20 % заарештованих стало на «шлях злочину» під впливом колишніх учасників ОУН-УПА, а також буржуазно-націоналістичної літератури [12, с. 86]. Прояви боротьби за національну ідею на півдні України пов'язані з вихідцем із Тернопільщини Й. Андрушківа, який у травні 1953 р. переселився в колгосп «Червоний прапор» Балабанівської сільради Жовтневого району Миколаївської області. Незабаром він почав розповсюджувати антирадянські листівки, в яких закликав до створення самостійної України та боротьби проти комуністів. 27 вересня 1957 р. Й. Андрушків був заарештований. Слідчий відділ УКДБ при РМ УРСР по Миколаївській області інкримінував Й. Андрушківу те, що він, вороже й націоналістично настроєний до тодішнього ладу в СРСР та радянської влади, впродовж липня–серпня 1957 р. систематично складав і поширював антирадянські листівки, закликаючи в них до боротьби за самостійну Україну, розправи над комуністами та комсомольцями. Миколаївський суд вироком від 13 листопада 1957 р. засудив Й. Андрушківа до восьми років ув'язнення у ВТТ. Реабілітований у вересні 1997 р. на підставі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. [13, с. 209–211].

Борцем за українську національну ідею на півдні України також можна вважати І. В. Вороненка, який під час перебування у вересні 1962 р. в слідчому ізоляторі м. Миколаєва та в 1964 р. у Миколаївській в'язниці переконував в'язнів, що Україна має величезні багатства і якщо б відділити її від Росії, то народ України жив би набагато краще, аніж тепер. Радянське керівництво веде антинародну політику — все віддає соціалістичним країнам, а власний народ працює, проте голодує. На його переконання, майбутня самостійна Україна повинна була бути національною за формою та соціалістичною за змістом, ґрунтуватися на приватній власності. Керівна роль повинна була б належати «Народній партії України», яка повинна була вести боротьбу проти комуністів за відокремлення України від СРСР [13, с. 248]. У лютому 1964 р. Управління КДБ при РМ УРСР по Миколаївській області порушило кримінальну справу стосовно В. Вороненка за ст. 62 ч. 1 КК УРСР. В. Вороненка звинуватили в антирадянській пропаганді, створенні підпільної націоналістичної організації — «Народної партії України», агітації за відокремлення України від СРСР. Вироком Миколаївського суду В. Вороненка засудили до десяти років ув'язнення у ВТТ суворого режиму без конфіскації майна [13, с. 209–213]. Проте внаслідок касаційного протесту прокурора Миколаївської області термін ув'язнення зменшили до шести років. Покарання відбував у м. Саранську Мордовської АРСР.

Прояви національно-визвольного руху були й на Одещині. Ще наприкінці 1950 р. в Одесі виникла група націоналістів, яка надсилала вищим урядовим чиновникам статті із засудженням антинародної суті панівного режиму. Серед лідерів групи був Володимир Юрків, який у 1954–1955 рр. разом з Ігорем Кічаком випускав у воркутинських таборах «Бюлетень українсько-го політв'язня». У 1960 р. членів одеської групи арештували й 12 квітня 1961 р. засудили [8, с. 12]. Кількох із них розстріляли, а Юрків відбував покарання в таборах разом із Левком Лук'яненком. У 1965 р. з'являються декілька статей про порушення радянською владою елементарних норм національної політики в Українській РСР С. Й. Караванського — найбільш активного громадського діяча м. Одеси, стурбованого зростаючою русифікацією шкільництва та вищої освіти в Україні [14, с. 70]. Звертаючись з пропозиціями до громадських і держав-

них організацій щодо поліпшення торгівлі україномовними виданнями, збираючи українські книжки для бібліотек Кубані, організовуючи передплату на українські видання в робітничих гуртожитках м. Одеси та згуртовуючи навколо себе однодумців, він справив глибокий вплив на становлення та розвиток руху шістдесятників на півдні України. Після арештів серед української інтелігенції у серпні–вересні 1965 р. С. Й. Кара-ванський прийняв досить сміливе рішення — він особисто вручив у Києві консулам Польщі та Чехословаччини листи, в яких були викладені матеріали, пов'язані з інтенсивною русифікацією шкільництва та вищої освіти в Українській РСР та

з арештами української інтелігенції, за що він був заарештований [14, с. 70]. 4 вересня 1965 р. був засуджений на шість років ув'язнення за звинуваченням в антирадянській націоналістичній пропаганді й агітації. Караванський п'ять разів оголошував голодування протесту, у Володимирській тюрмі зібрав свідчення в'язнів — учасників і свідків розстрілу польських офіцерів у Катині, підготував про це статтю, щоб передати її на волю. Влітку 1969 р. його було заарештовано в тюрмі й там же засуджено додатково ще на 5 років тюрми та 3 роки таборів особливо суворого режиму. Також у середині 1960-х рр. в Одесі за спробу створення націоналістичної групи був засуджений Р. Сербинчук [11, с. 157]. У 1965 р. 4 вересня був засуджений на шість років ув'язнення за звинуваченням в антирадянській націоналістичній пропаганді й агітації М. С. Масютко — художник-поліграфіст, літератор, вчитель української мови та креслення в технікумі м. Феодосія, уродженець Херсонщини [14, с. 71], який друкувався в республіканській та обласній пресі Криму та Львова. На Шевченківському ювілеї в 1964 р. він виступав з доповідями про багатогранну творчість Т. Шевченка по феодосійському та львівському радіо й телебаченню, чим й привернув до своєї особи увагу з боку КДБ.

Загалом у 1965 р., за результатами проведеного дослідження Ю. Курносова, «за вільне слово і незалежну думку» було заарештовано більше двадцяти представників прогресивної інтелігенції. Але на очікування влади залякати вільнодумців реакція у суспільстві була протилежною [14]. Створювалися підпільні українські націоналістичні організації і на території Кримсько-го півострова. Було виявлено організацію «Вільна Таврія», яка

у своєму складі нараховувала 8–9 осіб і виготовляла антирадянські листівки [3, с. 378]. Одним з найпотужніших дисидентських рухів у СРСР був Рух кримських татар за повернення до Криму. 18 травня 1944 р. цілий народ — кримські татари був звинувачений у зраді батьківщині й депортований з Криму. Рух кримських татар за повернення на батьківщину, пробуджений «відлигою», почався з Узбекистану, де кількість кримських татар була найбільшою. У селах, районах і містах виникали ініціативні групи [15, с. 108–115]. На початок 60-х рр. петиції підписало вже понад 100 тисяч чоловік. Проте влада залишалась глухою до прохань цілого народу. Активні дії кримських татар призвели до того, що влада пішла на поступки, 9 вересня 1967 р. вийшло два Укази Президії ВР СРСР: «Про громадян татарської національності, що раніше проживали в Криму» та «Про порядок застосування частини 2 Указу Президії ВР СРСР від 28 квітня 1956 року», які знімали з них тавро «зрадників Батьківщини» та дозволяли селитися «по всій території СРСР», зокрема в Криму. Однак ще до опублікування указів по всьому Криму була введена прописка, яка раніше існувала лише в містах та на курортах. Нотаріальним конторам була дана таємна вказівка не оформлювати купівлю будинків, якщо купує кримський татарин, а керівникам підприємств — не брати на роботу кримських татар. 7 травня 1969 р. заарештували захисника кримських татар П. Григоренка у Ташкенті. Він був визнаний психічно хворим і пробув у спецпсихлікарні 5 років. Кримськотатарський рух був тісно пов'язаний з загальносоюзним правозахисним рухом. Одним із засновників Ініціативної групи захисту прав людини був Мустафа Джемілев — активіст кримськотатарського руху, дисидент, політв'язень, який згодом став національним героєм і очолив рух кримських татар за репатріацію. У вересні 1969 р. його заарештували і судили. Треба зазначити, що населення півдня України досить насто-рожено й не без ворожості ставилося до діяльності дисидентів

у регіоні загалом і зокрема до проявів боротьби із націоналістичним підтекстом, про що свідчать зведення засідань парт-комітетів, трудових колективів, проспілок, а також спогади сучасників [11, с. 89].

Отже, на півдні Української РСР також були прояви боротьби за національну ідею. Найчастіше діяли одинаки — вихідці

із західних і центральних областей України. Проте були спроби створити підпільні організації, які розповсюджували листівки з націоналістичними й антирадянськими гаслами. Ідеї дисидентів сприяли поширенню демократичних засад на території півдня УРСР. Не беручи до уваги різноманітність течій опозиційних рухів, усі їх ідеї зводилися до вимагання змінити політику центру, надати спочатку широких прав та свобод українцям, а потім вже і дозволити Україні шляхом декларованого конституцією права вийти з СРСР шляхом референдуму. Опозиційний рух закладав основи демократизму, лібералізму та вирішення етнічних проблем.

Література та джерела

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х–1980-х років. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
2. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. — 720 с.
3. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К.: Рідний край, 2000. — 232 с.
4. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987 роки) / Б. Захаров. — Х.: Фоліо, 2003. — 144 с.
5. Литвин В. М. Україна у другому повосенному десятилітті (1956–1965). — К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. — 324 с.
6. Гончарук Г. И., Нагайцев А. Е. Расправа: Украинское повстанчество в советских документах 1954–1964 годов. — Одесса: Астро-принт, 2006. — Ч. 2. — 392 с.
7. Котляр Ю. Боротьба за українську національну ідею на Микола-ївщині в 50-х — 80-х рр. XX ст. / Ю. Котляр // Наук. пр. : на-ук.-метод. журн. — Т. 83. — Вип. 70. Істор. науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. — С. 154–159.
8. Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956–1991) / Юрій Дмитрович Зайцев // Історичні нариси. — Львів : [б. в.], 1996. — 554 с.
9. Цвілюк С. А. Український ренесанс ХХ століття. Національно-культурні процеси в Україні доби революційно-демократичних змагань та комуністичної диктатури. Постімперський контекст / Семен Антонович Цвілюк. — Одеса : Астропринт, 2006. — 623 с.
10. Брегеда М. В. Процес дедалінізації і суспільні настрої українського населення у 1953–1964 рр. / Микола Володимирович Бре-геда. — Миколаїв : Іліон, 2010. — 187 с.
11. Шпак Д. О. Прояви боротьби за національну ідею на Півдні Украї-ни в другій половині 50-х — середині 60-х рр. XX ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. РОЗДІЛ І. Історія України. 7, 2014. — С. 86–91.

12. Миколаївщина: літопис історичних подій / за ред. М. М. Шитюка. — Херсон : ОЛДІ-плюс, 2002. — 709 с.
13. Погорелов А. «Тризуб золотенький» / Анатолій Погорелов // Ре-абілітовані історією. Миколаївська область. — Київ ; Миколаїв : Світогляд, 2007. — Кн. 3. — С. 209–213.
14. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (1960–1980-х рр.) / Ю. О. Курносів. — К. : [б. в.], 1994. — 222 с.
15. Шпак Д. О. Кримськотатарський національний рух на Півдні України: особливості розвитку, методи боротьби, взаємозв'язок з українським опозиційним рухом / Денис Олександрович Шпак // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць. — К. : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2008. — Вип. 14. — С. 108–115.

Надійшла до редакції 13.01.2020 року